

РОЗДІЛ 3. РЕЦЕНЗІЇ

УДК 811.161.2'0611

МОВНА СВІДОМІСТЬ І МОВНА ОСОБИСТІТЬ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ НА ТЛІ ДОБИ. РЕЦЕНЗІЯ НА КНИГУ ГНАТЮК Л.П. «МОВНИЙ ФЕНОМЕН ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ В КОНТЕКСТІ СТАРОУКРАЇНСЬКОЇ КНИЖНОЇ ТРАДИЦІЇ»

Білоусенко П.І., д. філол. н., професор, Сабліна С.В., к. філол. н., доцент

Запорізький національний університет

Оцінка мовної практики видатних постатей минулого – науковців, богословів, літераторів – нерідко в нашому мовознавстві здійснювалася з позиції сьогодення, й тому вряди-годи в цій царині продукувалися далекі від наукової істини думки. Передусім у тих випадках, коли описуються особливості мови котрогось із письменників-практиків без урахування мовного контексту, на тлі якого з'явився вербалізований продукт інтелектуальної діяльності людини, без урахування попередньої мовної практики суспільства. На ці прорахунки попередників і зважила Гнатюк Лідія Павлівна, опублікувавши давно очікувану монографію «Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції».

Спадок Григорія Сковороди осмислюється в монографії в контексті мовної реконструкції доби і персоналії самого філософа, у зв'язку з чим теза автора «Мовний феномен Григорія Сковороди необхідно розглядати з позицій реконструйованої мовної свідомості мислителя та тогочасного староукраїнського суспільства, а не оцінювати його з погляду носія української літературної мови, орієнтованого на сучасну мовну норму» [1, с. 369], видається програмною в роботі. З огляду на таку настанову, у першому розділі монографії дослідниця розробила методiku реконструкції староукраїнської мовної свідомості, що визначала характер тогочасної мовної практики. Насамперед Гнатюк Л.П. розкрила аспекти вивчення мовної свідомості в сучасній лінгвістиці. Спираючись на погляди провідних вітчизняних та зарубіжних мовознавців, покликаючись на класичні праці європейської лінгвістики, виявляючи глибоку ерудицію в колі дотичних до теми розвідки проблем, автор вибудовує понятійний апарат дослідження, пояснює, який зміст вона вкладає в терміни « мовна свідомість », « мовна особистість », « мовна картина світу », « концептуальна картина світу ». Дослідниця ставить питання про зв'язок мовної свідомості й мовної особистості в окремому параграфі монографії і вирішує його на користь реконструкції мовної свідомості, що є інструментом розкриття мовної особистості через мовну картину світу і, звісно ж, концептуальну картину світу.

Підрозділ «Мова Григорія Сковороди як об'єкт дискусій» дуже цікавий і читається з неослабним інтересом. Лідія Павлівна збирала й проаналізувала думки самого Г.Сковороди та його сучасників про його ж таки мову й оцінку мови Сковороди дослідниками, культурними діячами XIX, XX – поч. XXI ст. Аналізуючи це розмаїття думок, часом зовсім протилежних, авторка цілком закономірно доходить висновку про необхідність досліджувати мовну практику мислителя з позицій історизму, реконструйованої мовної свідомості та мовної особистості із вивченням її вербально-граматичного, лінгвокогнітивного й мотиваційного рівнів.

У другому розділі Гнатюк Л.П. продемонструвала, як окреслений модус староукраїнської мовної свідомості корелює з творчістю українського філософа. У підрозділі « Джерела і чинники, що визначили специфіку мовної свідомості Григорія Сковороди» дослідниця звертається до непростой теми формування мовної свідомості мислителя через окреслення суспільно-політичного контексту формування його особистості. Задля цього була залучена оцінка тогочасної мовної ситуації майже всіх фахівців, які торкалися цього питання, а оцінки ці неоднозначні, різняться між собою, причому один і той же дослідник часом висловлював протилежні думки на мовну ситуацію XVI – XVIII століть, що упевнило Лідію Павлівну в необхідності виробити власну позицію, яка б спиралася на реконструкцію мовної свідомості тогочасного українського суспільства [1, с. 92]. Цю позицію вона виробила, розглядаючи мовну свідомість українців у контексті передових європейських ідей, насамперед ідей цінності рідної мови, і висуває на підтвердження своєї думки досить сильний аргумент – переклади конфесійних текстів з мови церковнослов'янської на « просту ». Однак паралельно з цим у суспільстві закріпився високий статус церковнослов'янської мови завдяки її кодифікації та розширенню спектра жанрів, які виходять за межі церковно-релігійної проблематики, до того ж у середовищі лексикографів і граматистів жила ідея міжслов'янської літературної мови. Загалом же нам здається, що авторів монографії вдалося переконати читача, що в мовній свідомості староукраїнського суспільства чіткого розмежування між церковнослов'янською в кінці XVI – XVII ст. та

« простою » мовами не було, як вдалося переконати її у тому, що староукраїнська мовна свідомість XVIII століття формувалася на ґрунті попередньої доби з її функціональною тотожністю генетично гетерогенних елементів – церковнослов'янських та східнослов'янських – під певним впливом тогочасної російської літературної мови, яка була близькою до слов'яноукраїнської.

В окремому підрозділі монографії розглянуто й належно інтерпретовано відомі й маловідомі факти про освіту Григорія Сковороди, яка справила вплив на свідомість мислителя не тільки широтою, а й характером набуття первинних знань (підрозділ «Освіта у становленні мовної особистості Г.Сковороди»). Не оминула увагою Гнатюк Л.П. і питання впливу культури бароко на мову староукраїнських книжників, яка поєднувала церковнослов'янські « вершини » з живомовними « низинами » (підрозділ «Вплив культури бароко на спосіб мислення староукраїнського книжника»). Але чи не найважливішим для розуміння персоналії українського мудреця є підрозділ « Прецедентні тексти в мовній практиці Г.Сковороди », де авторка дослідження виявила особливу майстерність і передбачливість в аналізі фактичного матеріалу, резонно вважаючи частину прецедентних висловів константами мислення філософа, «на яких ґрунтується його світогляд і, вербалізуючись, отримує розвиток творча думка» [1, с. 139]. Помітно, що скрупульозна і тривала робота над текстами Григорія Сковороди дала можливість Гнатюк Лідії Павлівні виявити кілька груп прецедентних текстів у його творах. Найперше це висловлення античних авторів «пізнай себе», «дякуй Богові, що потрібне зробив неважким, а непотрібне важким», «дехто живе для того, щоб їсти, а й їм для того, щоб жити», «живи із задоволенням». Лідія Павлівна вказує на першоджерело прецедентного висловлення, на численні прикладах розкриває творчу лабораторію митця, де згадані античні вислови стають ключами пізнання, стрижнями, навколо яких вибудовуються філософські постулати Григорія Сковороди.

Автор книги констатує, що найчастіше у творах мислителя джерелом прецедентних текстів виступає Святе Письмо, «яке формувало наднаціональні константи мислення, об'єктивовані церковнослов'янською мовою» [1, с. 144]. При цьому Лідія Павлівна наводить думки багатьох учених, які визначили роль біблійних цитат у текстах Григорія Сковороди, і сміливо з ними дискутує, переконуючи читача, що те, що інші дослідники вважали «біблійним піском», є насправді каркасом думки філософа, її сутністю [1, с. 146]. При цьому авторка називає півтора десятка найчастіше вживаних висловів із Біблії, подає їх переклад сучасною мовою та інтерпретацію філософом цих висловів у його творах і, зрештою, куди глибше розкриває мовну свідомість Григорія Сковороди.

Багатим на оригінальні думки в рецензованій книзі виявився підрозділ «Двонатурність Біблії та слова як вияв іманентної двонатурності всього суцього», де дослідниця розкриває мовно-філософські погляди Григорія Сковороди, деталізуючи вербальні факти осмислення природи слова філософа, його глибоке розуміння умовного характеру словесного знака (прямого і переносного), докладно аналізуючи відому концепцію «двох натур» Біблії Г.Сковороди (видимої і невидимої) у всьому суцюзі, яка органічно поширюється на мову. Лідія Павлівна переконлива в тезі, що слово для мислителя є засобом пізнання й осмислення дійсності, воно бере участь не тільки у вираженні думки, а і в її народженні. Цей концептуальний висновок став для дослідниці основою для заглиблення у внутрішню форму слова, що було підпорядковане в Григорія Сковороди його філософській меті – пізнати невидиму, істинну сутність слова й позначуваної ним реалії. А отже, переконливою є думка авторки про те, що володіння Сковородою кількома мовними кодами сприяло встановленню в процесі розгортання філософської думки різних зв'язків і відношень між словами цих мов, що служило передусім обґрунтуванню філософських засад мислителя.

Науковою і творчою вдачею дослідниці вважаємо третій розділ монографії, у якому йдеться про мовну практику Григорія Сковороди. Зокрема в підрозділі «Правопис і вимова як маркери мовної свідомості автора» виявлений репрезентативний фактичний матеріал включно з авторськими різнонаписаннями та різнонаголошуваннями слів і висновується про те, як треба озвучувати твори українського майстра слова. Скориставшись рекомендаціями дослідниці, можна побачити, що фонетичний малюнок текстів Григорія Сковороди набуває українського вигляду.

Чи не найважливіше в структурі рецензованого видання припадає на підрозділ «Питомі лексичні джерела формування мовної особистості Григорія Сковороди». Зрозуміло, що тут найбільше уваги приділено лексичі, яка з позицій сьогоdnішнього читача сприймається як неукраїнська. Лідія Павлівна докладно розглядає історію кожного слова, яке може видатись (і видавалось для читачів і дослідників) російським. Застосовуючи метод реконструкції староукраїнської мовної свідомості, згадані лексеми дослідниця, як правило, знаходить в українській мові давньокіївського періоду, у текстах середньоукраїнської мови, приділяючи особливу увагу пам'яткам XVIII ст., у новій українській літературній мові та сучасних діалектах. Здобуті мовні факти дають їй повне право стверджувати, що основою творів Григорія Сковороди була питома українська лексика. Щоправда, слід зауважити, що українськість окремих слів можна було б не доводити, наприклад, *шутка, шуткувати, ум, грязь, краса, краса, пожеар, рисунок, старик, тишина* та інші, які внесені до реєстру сучасних кодифікованих словників (хоча деякі мають ремарки *рідковживане, розмовне*), але з тим же значенням, яке вони мали в XVII ст. Так само важливим у монографії є підрозділ про граматику Григорія Сковороди, у якому дослідниця, виявляючи ґрунтовне знання матеріалу,

скрупульозно вилучила й проаналізувала всі питомо українські граматичні риси, а потім докладно показала функціональну тотожність генетично різнорідних граматичних рис (церковнослов'янських і українських), включаючи й словотвірні.

Оскільки свідомість староукраїнської інтелектуальної еліти зазнала впливу естетики бароко, що, зрозуміло, позначилося й на мовній практиці діячів староукраїнської культури, дослідниця, природно, вирішила розглянути мовотворчість Григорія Сковороди в контексті барокової традиції. Цілком зрозуміло, що Гнатюк Л.П. розпочала вивчення цієї проблеми з аналізу поняття світу людини (мікрокосмосу) в Григорія Сковороди, власне, з учення мислителя про три світи і дві натури, витоки якого сягають Святого Письма, вчення античних мислителів, але має місце опертя на староукраїнський ґрунт – літературно-писемну традицію XVI-XVII ст., традицію з уявленням книжників цієї доби про двонатурну природу людини, традицію, яка дбала про осягнення амбівалентності людської сутності з використанням усього багатства мовних засобів. Цей підрозділ добротню зроблений, він дає ключ до розуміння мовотворчості майстра, зокрема, у прагненні до експериментаторства зі словом (змістопороджувальна гра слів), у авторській словотворчості, звукописі, у мовних фігурах (тавтологічні сполуки, оксиморони, порівняння тощо) – і все це з метою загострити увагу читача для пізнання «невидимої натури» українського філософа, наблизитися до таємниць трьох двонатурних світів. Особливо глибоко дослідниці вдалося виявити роль метафор (надто розгорнутих) різного походження у створенні сквородинівської картини світу. Невичерпний дослідницький інтерес до цієї проблеми і все нові знахідки підкреслюють особливості персоналії Григорія Сковороди.

Так само вдалим, на наш погляд, є прикінцевий підрозділ монографії про світ символів у бароковій мовотворчості Г.Сковороди. Дослідниця не заперечує того, що Сковорода користувався виданими в Європі збірниками символів та емблем, однак на конкретних прикладах показала, як мислитель за допомогою символів доводив алегоричність Святого Письма, що символ для Сковороди – це джерело істини, можливість пізнати її в макро- і мікрокосмосі. Автор справедливо наголошує, що тлумачення символів підпорядковане головно його філософській меті – пізнати за видимою натурою світу, людини і Біблії натуру невидиму, істинну.

Отже, нові ракурси розгляду неозорого творчого здобутку Григорія Сковороди, власне, і визначили інновації вивчення, розширення звичних сфер наукового пошуку на основі найновіших здобутків когнітології, лінгвокультурології, концептології в рецензованій монографії Гнатюк Лідії Павлівни «Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції».